

ks. Bartosz Adamczewski

Współczesne kierunki badań nad Listem do Filemona

Najkrótszy z zachowanych listów św. Pawła – List do Filemona – jest klasycznym przykładem dzieła, którego sposób odczytania, objaśnienia i zastosowania w istotny sposób zależy od horyzontu hermeneutycznego komentatora, a więc m.in. od jego przynależności do określonej tradycji interpretacyjnej, jego hermeneutycznych przedzałożeń, stawianych przez niego pytań oraz doboru metod analizy problemów¹. Trudne do jednoznacznego odtworzenia okoliczności powstania Listu do Filemona, złożoność jego funkcji pragmatycznej oraz duże trudności z wychwyceniem głównej tezy argumentacyjnej listu sprawiają, że kluczowe znaczenie dla jego zrozumienia ma uświadomienie sobie i w jakimś przynajmniej stopniu zobiektywizowanie horyzontu hermeneutycznego odbiorcy dzieła, jak również zastosowanej przez niego do interpretacji tekstu metody. Niniejszy artykuł prezentuje zatem główne, współczesne tendencje w naukowej analizie tego z pozoru tylko prostego do interpretacji utworu².

Analiza historyczno-krytyczna

Od czasów Jana Chryzostoma i Hieronima powszechnie przyjmowano, że Onezym był niewolnikiem Filemona, który swemu panu coś ukradł lub popełnił jakieś inne wykroczenie, a następnie uciekł z domu ze strachu przed karą. Komentatorzy spierali się o ocenę postawy Onezyna tudzież właściwej z chrześcijańskiego punktu widzenia reakcji Filemona, jednakże sam fakt popełnienia przez niewolnika wykroczenia zasługującego na gniew właściciela traktowany był jako oczywisty fakt, w pełni wyjaśniający genezę listu.

¹ Por. H.-G. GADAMER, *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, tł. B. Baran, Kraków 1993, 265-319. 337-351; B. W. R. PEARSON, *Corresponding Sense. Paul, Dialectic and Gadamer*, London-Boston-Köln 2001 (BIS 58).

² Bardziej szczegółowe omówienie dawniejszej historii oddziaływania Listu do Filemona przedstawiają m.in. P. STUHLMACHER, *Der Brief an Philemon*, Düsseldorf-Zürich 2004⁴, 58-66 (EKK 18), oraz M. BARTH, H. BLANKE, *The Letter to Philemon. A New Translation with Notes and Commentary*, Grand Rapids-Cambridge 2000, 200-214 (ECC).

Prowadzone intensywnie w XX wieku badania Nowego Testamentu metodą historyczno-krytyczną postawiły z nową ostrością problem rekonstrukcji środowiska i okoliczności, w których powstały poszczególne jego pisma. Dla poznania *Sitz im Leben* Listu do Filemona dużo uwagi poświęcono możliwie dogłębnemu i wieloaspektowemu przeanalizowaniu starożytnego systemu niewolnictwa, który okazał się być fenomenem dużo bardziej złożonym, niż tradycyjnie przyjmowano³. Zakwestionowano także przyjmowane dotąd bezdyskusyjnie opinie Ojców Kościoła na temat sytuacji powstania listu. Już w okresie międzywojennym amerykański biblista John Knox zasugerował, że Onezym być może wcale nie uciekł, ale został świadomie wysłany do Pawła przez swego pana (nie Filemona, ale Archippa z Kolosów) z misją przekazania uwięzionemu Apostołowi wiadomości lub darów (por. Kol 4, 17). Wsprzeczę tę prośbę miał przyjaciel Archippa Filemon z Laodycei, za pośrednictwem którego Flm. jako już (wcale nie zaginiony) list „z Laodycei” (Kol 4, 16c), miał trafić do Archippa, będącego rzeczywistym adresatem pisma⁴.

Teoria Knoxa spotkała się z krytyką większości komentatorów Listu do Filemona jako zbyt sztuczna i pozbawiona rzeczywistego oparcia w tekście⁵. Jednakże podważenie wielowiekowego aksjomatu sprawiło, że od połowy lat 80. ubiegłego stulecia zaczęto formułować nowe, odważne próby odtworzenia sytuacji, w której pismo powstało. Hipotezę Knoxa przejęli i udoskonalili bibliści przyjmujący, że właścicielem Onezyma i głównym adresatem listu był wprawdzie Filemon, ale że równocześnie to on właśnie (W. Schenk, C. S. Wansink), względnie cała koloseńska wspólnota (S. C. Winter), wysłali Onezyma do uwięzionego Pawła dla „odświeżenia jego serca” (Flm 7. 20; por. Flp 4, 10-20)⁶.

³ Zob. m.in. H. GÜLZOW, *Christentum und Sklaverei in den ersten drei Jahrhunderten*, Bonn 1969; S. SCHULZ, *Gott ist kein Sklavenhalter. Die Geschichte einer verspäteten Revolution*, Zürich-Hamburg 1972; F. LAUB, *Die Begegnung des frühen Christentums mit der antiken Sklaverei*, Stuttgart 1982 (SBS 107); *Sklaven und Freigelassene in der Gesellschaft der römischen Kaiserzeit*, Textauswahl und Übersetzung von W. Eck und J. Heinrichs, Darmstadt 1993 (Texte zur Forschung, 61).

⁴ J. KNOX, *Philemon Among the Letters of Paul. A New View of Its Place and Importance*, New York-Nashville 1959², 56-70. Hipotezę J. Knoxa w całości poparł L. COPE, *On Rethinking the Philemon-Colossians Connections*, „Biblical Research” 30 (1985) 45-50.

⁵ Argumenty przeciwko hipotezie J. Knoxa znaleźć można m.in. w *Die Briefe an die Kolosser und an Philemon*, übersetzt und erklärt von E. Lohse, Göttingen 1968¹⁴, 262 (Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament, 9.2); J. GNILKA, *Der Philemonbrief*, Freiburg-Basel-Wien 1982, 3 (Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament, 10.4); P. T. O'BRIEN, *Colossians, Philemon*, Waco (Texas) 1982, 266-268 (Word Biblical Commentary, 44). Ostrożniej – z krytyką, ale równocześnie uznaniem dla odważnej próby wystąpili m.in. M. DIBELIUS, H. GREEVEN, *An die Kolosser, Epheser, an Philemon*, Tübingen 1953³, 102 (Handbuch zum Neuen Testament, 12); P. STUHLMACHER, *Der Brief an Philemon...*, dz. cyt., 20.

⁶ W. SCHENK, *Der Brief des Paulus an Philemon in der neueren Forschung (1945-1987)*, [w:] *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, hrsg. von W. Haase, t. 25.4, Berlin-New York

Inną, śmiałą hipotezę służącą wyjaśnieniu genezy Listu do Filemona wywnęśli w latach 90. ubiegłego wieku Allen D. Callahan. Według tego biblisty Onezym nie był wcale niewolnikiem Filemona, lecz jego młodszym, wierzącym bratem, nie dość umiłowanym przez swego starszego krewniaka (Flm 16)⁷. Hipoteza ta została dość mocno skrytykowana przez J. A. Fitzmyera głównie w oparciu o argumenty natury filologicznej (semantyka przysłowka *hōs* w Flm 16a)⁸. Jednakże, jak wykazał ostatnio P. Arzt-Grabner, nie wszystkie argumenty filologiczne przytaczane przeciwko koncepcji Callahana są słuszne z punktu widzenia składni greki hellenistycznej⁹. Tym niemniej, hipotezę Callahana obala dość oczywista w swej wymowie prośba o potraktowanie neofity Onezyma w domu Filemona jako „więcej niż niewolnika”. Trudno sobie wyobrazić, żeby takie życzenie wyrażone zostało odnośnie do kogoś, kto poprzednio niewolnikiem nie był. W świecie starożytnym porównanie wolnego człowieka do „kogoś więcej niż niewolnika”, względnie rozporządzanie nim tak, jak to przewiduje Flm 14, zakrawałoby przecież na obelgę.

W odróżnieniu od dwóch poprzednich koncepcji, które nie zyskały szerszego kręgu zwolenników, coraz częściej przyjmowana jest dziś przez biblistów hipoteza sformułowana w 1985 roku przez Petera Lampe¹⁰. Na podstawie opinii kilku znanych rzymskich prawników: Prokulusa, Wiwiana i Paulusa (*Digesta* 21. 1. 17. 4n; 21. 1. 43. 1), a także decyzji podjętej przez wysokiego urzędnika rzymskiego Pliniusza Młodszego (*Epistula* 9. 21), zasugerował on, że Onezym nie musiał być traktowany jako zbieg (*fugitivus*), lecz jako niewolnik, który w usprawiedliwiony sposób odwołuje się do wpływowego przyjaciela swego pana (*amicus domini*) w celu wyproszczenia u niego wstawiennictwa i mediacji dla rozwiązania powstałego konfliktu. Krytycy tej hipotezy podkreślają jednak, że opinię kilku prawników trudno uznać za obowiązujące powszechnie prawo, zwłaszcza że w oddalonych od Rzymu prowincjach dość powszechnie

1987, 3460n; S. C. WINTER, *Paul's Letter to Philemon*, „New Testament Studies” 33 (1987), 2-5; C. S. WANSINK, *Chained in Christ. The Experience and Rhetoric of Paul's Imprisonment*, Sheffield 1996, 191-199 (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series, 130).

⁷ A. D. CALLAHAN, *Paul's Epistle to Philemon. Toward an Alternative Argumentum*, „Harvard Theological Review” 86 (1993) 370-376; tenże, *John Chrysostom on Philemon. A Response to Margaret M. Mitchell*, „Harvard Theological Review” 88 (1995) 149-156.

⁸ J. A. FITZMYER, *The Letter to Philemon. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York [i in.] 2000, 19 (The Anchor Bible, 34C).

⁹ P. ARZT-GRABNER, *Philemon*, Göttingen 2003, 84 (Papyrologische Kommentare zum Neuen Testament, 1).

¹⁰ P. LAMPE, *Keine «Sklavenflucht» des Onesimus*, „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche” 76 (1985), 135-137; por. tenże, *Der Brief an Philemon*, [w:] *Die Briefe an die Philipper, Thessalonicher und an Philemon*, übersetzt und erklärt von N. Walter, E. Reinmuth und P. Lampe, Göttingen 1998¹⁸, 206 (Das Neue Testament Deutsch, 8.2). Jego stanowisko popierają m.in. B. M. RAPSKE, *The Prisoner Paul in the*

stosowano się do prawa greckiego i prawa lokalnego, a poza tym status prawny niewolnika zależał przede wszystkim od jego właściciela¹¹.

Modyfikacją powyższej teorii jest najnowsza, sformułowana już na początku XXI wieku hipoteza biblisty-papirologa Petera Arzta-Grabnera, według którego zachowanie Onezyma przypomina znany z ówczesnej literatury hellenistycznej i rzymskiej przypadek niewolnika-włóczęgi (gr. *rhembo*, łac. *erro*), co jakiś czas samowolnie opuszczającego dom swego właściciela. Ponieważ ostatecznie na swoje miejsce wracał, trudno go nazwać zbiegiem (gr. *phygas*, łac. *fugitivus*). W pełni usprawiedliwione jest jednak określenie takiego niewolnika mianem „bezużytecznego” (Flm 11a)¹². Hipoteza austriackiego naukowca nie doczekała się na razie krytyki ze strony innych biblistów. Można jednak zarzucić jej nadmierny optymizm w suponowaniu gruntownej, moralnej przemiany Onezyma, określanego przez Pawła w Flm 11b „bardzo pożytecznym” z powodów chyba nieco innych niżli gwałtowny wzrost chęci do pracy. Podany przez P. Arzta-Grabnera przykład wybaczenia przez pana jednorazowej, błędnej decyzji podjętej przez niewolnika zarządzającego jego majątkiem¹³ nie jest w tym względzie przekonujący.

Podsumowując, można stwierdzić, iż podejmowane szczególnie intensywnie w ciągu ostatnich 20 lat próby rekonstrukcji sytuacji, która doprowadziła do napisania Listu do Filemona, dalekie są od osiągnięcia zadowalającego wszystkich rezultatu. W każdym razie, przyjmowana jeszcze niedawno jako aksjomat koncepcja patrystyczna (Onezyma jako zbiegłego niewolnika) ma dzisiaj status jedynie jednej z wielu możliwych hipotez. W historyczno-krytycznych badaniach nad Listem do Filemona coraz bardziej potwierdza się znana teza, że ilość możliwych hipotez, dotyczących problemu, jest odwrotnie proporcjonalna do ilości dostępnych nam danych na jego temat¹⁴.

Eyes of Onesimus, „New Testament Studies” 37 (1991) 187-203; S. S. BARTCHY, *Philemon, Epistle to*, [w:] *Anchor Bible Dictionary*, t. 5, 307n; M. WOLTER, *Der Brief an die Kolosser. Der Brief an Philemon*, Gütersloh-Würzburg 1993, 230n (Ökumenischer Taschenbuchkommentar zum Neuen Testament, 12); J. D. G. DUNN, *The Epistles to Colossians and to Philemon. A Commentary on the Greek Text*, Grand Rapids-Carlisle 1996, 304n (New International Greek Testament Commentary); J. A. FITZMYER, *The Letter to Philemon...*, dz. cyt., 20-23 (zaznaczający zmianę swego wcześniejszego stanowiska).

¹¹ J. A. HARRILL, *Using Roman Jurists to Interpret Philemon. A Response to Peter Lampe*, „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche” 90 (1999), 135-138.

¹² P. ARZT-GRABNER, *Onesimus erro. Zur Vorgeschichte des Philemonbriefes*, „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche” 95 (2004), 140-143.

¹³ P. ARZT-GRABNER, *The Case of Onesimos: An Interpretation of Paul's Letter to Philemon based on Documentary Papyri and Ostraca*, „Annali di storia dell' esegesi” 18 (2001), 613n.

¹⁴ L. ALONSO SCHÖKEL, *A Manual of Hermeneutics*, Sheffield 1998, 34 (The Biblical Seminar, 54).

Bardzo owocne dla egzegezy Listu do Filemona okazało się dołączenie do dotychczas prowadzonych analiz socjologicznych starożytnego systemu niewolnictwa także badań z zakresu historii prawa i papirologii. Jednakże stosowanie do analizy listu wyłącznie metody historyczno-krytycznej może prowadzić do traktowania tego pięknego, natchnionego, pełnego niedopowiedzeń i subtelnej retoryki pisma jako jedynie dość interesującego zabytku hellenistycznej epistolografii, a więc do niebezpieczeństwa hermeneutycznej neutralności i dystansu¹⁵.

Wyraźną reakcją na to zagrożenie jest mocne podkreślanie przez Josepha A. Fitzmyera konieczności wychycenia ponadczasowego, ściśle teologicznego przesłania Pawłowego pisma¹⁶. Zastosowana przez tego nestora katolickiej biblistyki amerykańskiej procedura ekstrakcji treści teologicznych z tekstu, który z pewnością nie jest teologicznym traktatem, może budzić pewne wątpliwości hermeneutyczne jako abstrahująca zarówno od historycznych uwarunkowań, jak i od specyficznej, bardzo złożonej pragmatyki tekstu. Jednakże propozycja ta powinna uświadomić współczesnym odbiorcom dzieła, że zachowanie w pełni obiektywnego, historycznego dystansu wobec tekstu natchnionego nie jest z punktu widzenia hermeneutycznego właściwe. Poprawna lektura Listu do Filemona nie może bowiem być jedynie historyczno-socjologiczną analizą utworu jako pewnego rodzaju listu mediacji, napisanego dwa tysiące lat temu w sytuacji bliżej nieokreślonego konfliktu. Musi ona uwzględniać także specyficzną zależność czytelnika od tekstu, który z racji swej pragmatyki i swego statusu jako spisanego Słowa Bożego pragnie w określony sposób czytelnika sobie podporządkować¹⁷.

Analiza strukturalna, retoryczna, narracyjna i pragmatyczna

Rosnąca świadomość ograniczeń hermeneutyki biblijnej bazującej na stosowaniu jedynie metody historyczno-krytycznej sprowokowała biblistów do poszukiwania nowych sposobów odkrywania i wyjaśniania sensu Pisma Świętego. Spośród nich coraz większym uznaniem cieszą się wśród egzegetów, zwłaszcza od lat 70. XX wieku, różnorodne metody analizy synchronicznej, do których zaliczyć należy zwłaszcza metodę analizy strukturalnej, retorycznej, narracyjnej i rozmaite odmiany analizy pragmatyki tekstów biblijnych.

Jednym z pierwszych, którzy konsekwentnie zastosowali do analizy Listu do Filemona osiągnięcia współczesnej lingwistyki strukturalnej, był Josef Zmijewski. Poddając analizie językowo-stylistyczne i treściowe

¹⁵ Tamże, 33.

¹⁶ J. A. FITZMYER, *The Letter to Philemon...*, dz. cyt., 37-40.

¹⁷ Por. H.-G. GADAMER, *Prawda i metoda...*, dz. cyt., 294-319.

elementy strukturotwórcze, wyodrębnił on jako *corpus* listu sekcję Flm 8-20, w której wyróżnił następnie pięć mniejszych fragmentów, również charakteryzujących się złożoną strukturą wewnętrzną. Analiza funkcji i znaczenia poszczególnych jednostek struktury tekstu, występujących na różnych poziomach jej organizacji, doprowadziły niemieckiego egzegetę do postawienia tezy, iż List do Filemona jest pismem oficjalnym o charakterze parenetycznym, którego pragmatyka koncentruje się na wezwaniu do urzeczywistniania w Kościele ideału braterstwa w Chrystusie pomimo istniejących różnic społecznych¹⁸. Wątpliwości budzi jednak metodologiczna podstawa szybkiego przejścia J. Zmijewskiego od analizy najmniejszych jednostek strukturalnych do tak sformułowanego wniosku natury ogólnej.

Inną, coraz bardziej popularną zwłaszcza wśród katolickich biblistów metodą analizy synchronicznej pism Pawłowych, z uwzględnieniem zwłaszcza ich kulturowego *Sitz im Leben*, jest hermeneutyczne wykorzystanie wypracowanego przez starożytnych retorów schematu mowy, mającej na celu wywarcie określonego wpływu na jej słuchaczy. Pod tym kątem List do Filemona jako pierwszy przebadali amerykański biblista F. Forrester Church¹⁹, a w ślad za nim m.in. wywodzący się ze Śląska Opolskiego profesor Joachim Gnilka²⁰. Wyróżnili oni w Liście do Filemona sekcje pełniące funkcje stosowanych w retoryce deliberatywnej części przemówienia: *exordium* czyli *prooemium* (Flm 4-7), *probatio* czyli *argumentum* (Flm 8-16) i *peroratio* czyli *epilogus* (Flm 17-22). Zwrócili oni także uwagę na zastosowane przez Pawła pozateologiczne środki oddziaływania na odbiorcę, zwłaszcza należące do sfery *ethos* i *pathos*.

Metoda powyższa, jakkolwiek dość dobrze uzasadniona metodologicznie, ma jednak także swoje słabe strony. Zakłada ona mianowicie całkowite podporządkowanie się Pawła pewnym abstrakcyjnym schematom. Tymczasem Apostoł korzysta z retorycznych konwencji w sposób dość swobodny. Jak łatwo zauważyć, elementy pełniące funkcję przedstawienia i interpretacji istotnych dla sprawy wydarzeń (*narratio*) są dość luźno wplecione (Flm 10b-11. 15a) w tok całej, raczej mało usystematyzowanej argumentacji Flm 8-20. Trudno także jednoznacznie zidentyfikować w Liście do Filemona element tak istotny dla logicznej struktury retorycznego

¹⁸ J. ZMIJEWSKI, *Beobachtungen zur Struktur des Philemonbriefes*, „Bibel und Leben“ 15 (1974), 273-296.

¹⁹ F. F. CHURCH, *Rhetorical Structure and Design in Paul's Letter to Philemon*, „Harvard Theological Review” 71 (1978), 17-33.

²⁰ J. GNILKA, *Der Philemonbrief...*, dz. cyt., 7-9.

²¹ Por. J.-N. ALETTI, *La disposition rhétorique dans les épîtres pauliniennes: proposition de méthode*, „New Testament Studies” 8 (1992), 385-401.

przemówienia, jakim jest główna teza argumentacji (*propositio*)²¹. Być może zresztą w Liście do Filemona takiej zasadniczej tezy argumentacyjnej nie ma, a przynajmniej nie pełni ona funkcji organizującej wewnętrzną logikę całego utworu. Stąd stosownie do analizy pisma modelu retorycznej mowy, konsekwentnie uporządkowanej dla osiągnięcia określonego celu pragmatycznego, może okazać się w praktyce zbyt sztuczne.

W połowie lat 80. ubiegłego wieku do badania Listu do Filemona zaczęto stosować także metodę analizy narracyjnej. Pionierem w tym względzie stał się Norman R. Petersen. Potraktował on List do Filemona jako swego rodzaju opowiadanie mające wprowadzić jego domyślnych odbiorców w kreowany przez autora świat narracji (*narrative world*), stanowiący w istocie pewne *universum* ideowo-aksjologiczne. Według amerykańskiego biblisty lokalny lider Kościoła Filemon został wezwany za pośrednictwem listu do poddania się translokalnemu autorytetowi Apostoła, a także do wyraźnego zidentyfikowania się z aksjologią wynikającą z chrześcijańskiej wiary i do postawienia swych zobowiązań wobec Kościoła ponad zobowiązaniami naturalnymi, wynikającymi z jego określonej pozycji społecznej. Otwarte zakończenie opowiadanej w Liście do Filemona historii (nierozstrzygnięta na poziomie narracji kwestia ewentualnego obdarzenia Onezyma wolnością) zmusza także późniejszych czytelników do samodzielnego udzielenia odpowiedzi na pytanie o właściwą postawę chrześcijanina względem społecznych nierówności i niesprawiedliwości²².

W podobny sposób List do Filemona interpretuje Michael Wolter. Wskazuje on, że poprzez nawrócenie Onezyma i napisanie krótkiego listu Paweł połączył dwa odseparowane dotąd od siebie nawzajem światy znaczeniowe (*Sinnwelten*) (religijny i świecki), zdominowane przez relację subordynacji (Filemona względem Pawła i Onezyma względem Filemona), w jedną egalitarną konstelację partnerską określaną przez Apostoła terminem *koinōnia* (Flm 17). Onezym nie miał zostać wyzwolony w sensie prawnym (*manumissio*), gdyż w istocie jego status społeczny jako wyzwolénca (*libertus*) niewiele by się przez to zmienił. Powinien on raczej zostać przyjęty jako trzeci do egalitarnej relacji partnerstwa, która już wcześniej łączyła Filemona z Pawłem²³. Koncepcja M. Woltera wydaje się bardziej odpowiadać pragmatyce listu niż hipoteza N. R. Petersena. Lepiej uwzględnić bowiem realia społeczno-prawne, w których suponowany apel Pawła o społeczny egalitaryzm chrześcijan mógłby być realizowany. Wątpliwości budzi wszakże sama – wyraźnie współczesna, motywowana ideologicznie – koncepcja egalitaryzmu,

²² N. R. PETERSEN, *Rediscovering Paul. Philemon and the Sociology of Paul's Narrative World*, Philadelphia 1985, 287-302.

²³ M. WOLTER, *Der Brief an Philemon...*, dz. cyt., 233-235, 256-258.

według której Onezym miałby być w codziennym życiu w domu Filemona postawiony na tym samym poziomie, co jego pan.

We współczesnej biblistyce dość dużo uwagi poświęca się także badaniom pragmatyczno-lingwistycznym, wykorzystującym jako klucz hermeneutyczny różne modele z dziedziny teorii komunikacji. Sytuując się w tym właśnie nurcie interpretacji, Andrew Wilson przeanalizował List do Filemona jako element wyrażanego w określony sposób porozumiewania się pomiędzy autorem a czytelnikami. Zwrócił uwagę na niedoceniany zwykle przez egzegetów element komunikacji, jakim jest szeroko rozumiana uprzejmość (*politeness*) autora względem odbiorców. Według A. Wilsona Paweł, zwracając się do Filemona z dość ryzykownym apelem, zastosował szeroko zakrojoną strategię uprzejmości w celu zminimalizowania niedogodności, mogących wynikać dla Filemona z jego petycji²⁴. Tego rodzaju podejście jest z pewnością dość obiecujące. Można jednak postulować lepsze uzasadnienie metodologiczne stosowania dość abstrakcyjnych modeli teorii komunikacji przez ich uhistorycznienie, a więc włączenie ich do szerzej ujmowanej socjologii historycznej i antropologii kulturowej świata śródziemnomorskiego czasów nowotestamentalnych.

Nurt liberacjonistyczny

Jednym z głównych nurtów współczesnej biblistyki jest pozyskujący wciąż nowych zwolenników nurt liberacjonistyczny. Jego przedstawiciele postulują odczytywanie orędzia Biblii z punktu widzenia rozmaitych grup społecznych, które czują się dyskryminowane przez warstwy w społeczeństwie dominujące. Także w dziedzinie hermeneutyki Listu do Filemona da się zauważyć w przeciągu ostatnich dziesięcioleci bardzo istotną zmianę. O ile od czasów Ojców Kościoła do końca XIX wieku Filemon uważany był zasadniczo za godnego pochwał, gorliwego chrześcijanina, ojca rodziny, to w czasach najnowszych (wskutek wyczulenia teologów na problematykę społecznej niesprawiedliwości) Filemon zaczął być odbierany jako przedstawiciel klasy posiadaczy, niesprawiedliwie uciskającej i bezwzględnie wyzyskującej poddanych jej niewolników. Tego rodzaju podejście da się zauważyć w wielu współczesnych pracach na temat listu, ale w niektórych jest ono szczególnie widoczne.

Znamienny może być fakt, iż w artykule podsumowującym stan badań nad Listem do Filemona za lata 1945-1987, opracowanym przez niemieckiego egzegetę Wolfganga Schenka, Filemon nazwany został wprost „ciemieżcą” (*Bedränger*), który przysporzył wielu cierpień chrześcijanom,

²⁴ A. WILSON, *The Pragmatics of Politeness and Pauline Epistolography: A Case Study of the Letter to Philemon*, „Journal for the Study of the New Testament” 48 (1992), 107-119.

a szczególnie Archippowi. Dopiero nawrócenie Filemona przynieść miało lokalnemu Kościołowi „odetchnięcie” (Flm 7)²⁵. Podobnie w jednym z najnowszych i najobszerniejszych komentarzy do Flm Markus Barth i Helmut Blanke sugerują, że o ile Onezym mógł istotnie wyrządzić swemu właścicielowi jakąś minimalną szkodę, to Filemon mógł dopuszczać się wobec swego niewolnika Onezyma dużo większej niesprawiedliwości, wyrażającej się na przykład w niepohamowanym, bezpodstawnym okrucieństwie²⁶.

Należy stwierdzić, że tego rodzaju interpretacje oparte są na współczesnej, motywowanej ideologicznie hermeneutyce podejrzeń i nie mają żadnych podstaw w tekście Listu do Filemona. Co więcej – ewidentnie prowadzą one egzegezę na manowce nie kontrolowanych w żaden sposób teorii i domysłów. Dla przykładu, aprobując przytoczoną powyżej hipotezę Schenka, iż użyte w Flm 7 wyrażenie *ta splagchna tōn hagiōn anapepautai dia sou adelphe* odnosi się do zakończenia dotkliwych i bolesnych prześladowań, można w konsekwencji – jeśli przyjmie się postulowaną przez niego synonimię określić *splagchna* („wnętrzości, serce” – Flm 7. 12. 20) i *teknon* („dziecko” – Flm 10)²⁷ – oskarżyć Filemona wręcz o pedofilię. Tymczasem wbrew podejrzaniom współczesnych egzegetów Paweł z pewnością nie szastał słowami, nazywając adresata listu swym „współpracownikiem” (*synergos* – Flm 1), a więc używając tytułu zarezerwowanego dla najbliższych Pawłowi, szczególnie zasłużonych dla Kościoła osób.

Inną odmianą współczesnej hermeneutyki liberacjonistycznej jest coraz wyraźniej promowana w ostatnich latach egzegeza feministyczna. Jej szwajcarską przedstawicielką Sabine Bieberstein zaproponowała konsekwentną lekturę Listu do Filemona nie z perspektywy dominujących w społeczeństwie „chrześcijańskich zwyczajów”, którzy w jej opinii są winni ogromnych nadużyć w stosowaniu biblijnego tekstu dla usprawiedliwienia i podtrzymania patriarchalnego systemu dominacji, ale z perspektywy wszystkich ofiar utrwalonej, społecznej niesprawiedliwości. Apel Pawła sprowadza się w tej koncepcji do wyzwającego orędzia równości wszystkich „braci” i „sióstr” (Flm 1n), stanowiącego w istocie wezwanie do tworzenia przez wierzących w Chrystusa nowej kontrkultury. Bieberstein podkreśla przy tym rolę Apfii jako współadresatki listu w aktywny sposób współkształtującej jego recepcję w lokalnym Kościele. Przypisuje Apfii rolę zdecydowanej przeciwniczki poniżającej ludzką godność instytucji niewolnictwa²⁸. Tego rodzaju koncepcja,

²⁵ W. SCHENK, *Der Brief des Paulus an Philemon...*, dz. cyt., 3439-3495 (tu: 3460).

²⁶ M. BARTH, H. BLANKE, *The Letter to Philemon...*, dz. cyt., 140.

²⁷ W. SCHENK, *Der Brief des Paulus an Philemon...*, dz. cyt., 3449, n. 38.

²⁸ S. BIEBERSTEIN, *Disrupting the Normal Reality of Slavery: A Feminist Reading of the Letter to Philemon*, „Journal for the Study of the New Testament” 79 (2000), 105-116.

jakkolwiek sama w sobie ciekawa, grzeszy jednak tym samym grzechem, który stara się zwalczyć – nadużywania biblijnego tekstu do uzasadniania własnych, apriorycznych, ideologicznych przekonań.

Bardziej umiarkowani przedstawiciele egzegezy wrażliwej na problematykę społeczną starają się nie tyle oskarżać inne grupy i warstwy o niesprawiedliwą dominację, ile ukazywać oparte na orędziu Biblii pozytywne modele społecznego współżycia, możliwe do zastosowania pomimo rozmaitych, dzielących ludzi różnic. Jednym z przedstawicieli takiego właśnie nurtu jest niemieckojęzyczny egzegeta katolicki Wilhelm Egger, podkreślający rolę eklezjalnej wspólnoty jako miejsca braterskiej i partnerskiej integracji osób w rozmaity sposób dyskryminowanych społecznie. Paweł byłby w tej koncepcji wzorem osoby budującej relację solidarności pomiędzy stronami społecznego konfliktu²⁹. Wydaje się, że koncepcja ta, jako uwzględniająca nieuchronność istnienia pomiędzy ludźmi rozmaitych nierówności i relacji podporządkowania, godna jest uwagi i dalszego rozwijania.

Konkluzja

Współczesne badania nad Listem do Filemona wykorzystujące coraz to nowsze modele hermeneutyczne odsłaniają różne aspekty sensu tego najkrótszego pisma Apostoła Narodów. Ukazują także, jak wiele zależy od wstępnego nastawienia, zainteresowań i rozmaitych przed-założeń czytelnika przystępującego do lektury biblijnego tekstu. Stosowanie rozmaitych modeli hermeneutycznych, przejętych z innych dziedzin nauki i ideologii, wydaje się wszakże prowadzić – zapewne wbrew intencjom lub też poza świadomością samych biblistów – do zagubienia lub też zniekształcenia specyficznego dla Listu do Filemona wymiaru teologicznego. Natchnione pismo stało się dla wielu jego interpretatorów specyficznym polem badawczym, wygodnym obiektem, na którym można testować rozmaite nowe modele interpretacyjne. Tymczasem odpowiedzialne odkrywanie i ukazywanie wymiaru teologicznego pism biblijnych jest dzisiaj bezsprzecznie jednym z głównych zadań stojących przed wszystkimi wierzącymi czytelnikami Biblii. Wymaga ono od egzegetów nie tylko biegłości w stosowaniu różnorodnych procedur interpretacyjnych, ale także pogłębionej refleksji hermeneutycznej, czynnego zaangażowania w życie Kościoła, a przede wszystkim – otwarcia się wespół z innymi czytelnikami Biblii na tchnienie Ducha Bożego, który dogłębnie przenika i objawia to, co ludzkie i to, co Boże (por. 1 Kor 2, 10n). Także do egzegetów powinny odnosić się skierowane do Filemona słowa pochwały:

²⁹ W. EGGER, *Philemonbrief*, [w:] tenże, *Galaterbrief, Philipperbrief, Philemonbrief*, Würzburg 1988², 75-85 (Die Neue Echter Bibel).

„Doznałem bowiem wielkiej radości i otuchy z powodu Twojej miłości, albowiem serca świętych są pokrzepione dzięki Tobie, bracie” (Flm 7).

Warszawa

KS. BARTOSZ ADAMCZEWSKI

Summary

Contemporary trends in the research of the Letter to Philemon

In the period of last two or three decades interpretation of the Letter to Philemon has undergone significant changes. Exegetes applying the historical-critical method proposed recently several new ways of reconstructing the situation that occasioned Paul's writing the letter. It has been suggested e.g. that Onesimus was no runaway, but probably an envoy from Colossae, or Philemon's estranged brother, or a slave justifiably seeking intercession, or a roamer. Synchronic methods applied by many exegetes (structural, rhetorical, narrative and pragmatic criticism) elucidate various kinds of influence of the letter upon the reader. More and more popular becomes also nowadays manifold liberationist approach. However, beyond applying these various hermeneutic procedures there is also, at least for believing exegetes, an important task of adequate explaining the significance of the Letter to Philemon as an inspired writing.